

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri

Necmettin Tozlu*

Giriş

26 Ağustos 1071'de yapılan Malazgirt Savaşıyla Anadolu'nun kapıları Müslüman Türkler'e açılır. O tarihten itibaren Anadolu ve Trakya'nın muhtelif yörelerinde dağınık halde yaşayan Ermenilerle birlikteliğimiz başlar.

26 Ağustos 1071'den itibaren başlayan ilişkiler, XIX. Yüzyıla kadar sıcak ve insanî bir iklimde cereyan eder. Her nasılsa bu tarihten itibaren Ermeni azınlığı da başkaldırır, devlete isyan eder. Bu olgu her iki toplumun da derin acılar yaşamasına sebep olur.

Şüphesiz bir milletin, "*Millet-i Sadıka*" konumundan isyan eden bir millet konumuna kadar gelmiş olması pek çok sebebe dayanır. Bunlar tahlil edilmelidir. Bu yüzden şu inceleme bu sorunun sadece eğitim cephesine tahsis edilmiştir.

Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaaya hayatın her alanında önemli haklar vermiştir. Böylece gayrimüslimler dinî, idarî, adli, terbiyevî ve benzeri bütün alanlarda kendi cemaat

yasalarını yapma ve bunlara göre yönetilme hakkına sahiptirler. Bu yüzden azınlıklar her türlü kurum ve teşekküle vücut vermişler, kendilerini serbestçe ifade edip geliştirmişlerdir. Cemaat liderleri, gerek dinî, adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat meydana getirmişlerdir... Her millet teşkilatının din adamlarından oluşan bir ruhanî meclisi bulunmakta ve bu meclis millet liderlerini seçmekteydi... Her cemaat kendi mezhebine göre dinî ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içinde yapabiliyordu (Eryılmaz, 1990;39).

Yönetim, maliye ve askerlik konuları hariç, İmparatorluktaki milletler diğer bütün işlerini serbestçe kendi kurumları, vakıfları veya teşekkülleri yoluyla yapıyorlardı. Bu gerçek, ciddi bütün kaynaklarda itiraf edilir ve ayrıca şayanı hayret bir tavırla, takdirle karşılanır. Meselâ Engelhard, "*Rum Patrikhanesi fetihten sonra nail olduğu hukuk sayesinde hükümet içinde hükümet idi...*" (Eryılmaz, 1990;42) der.

Başka şahitlerde var. Mondros Mütakeresi ile başlayan karanlık devrede Osmanlı düşmanı devletler, "*azınlıklara gaddarlıkla davranıldı*" ana teması ile Türkleri "*cezalandırıcı*" bir barış antlaşması hazırlama çabalarına girişince, İstanbul'da bir grup Türk aydını, Batı'nın bu iddialarına yine kendi aydınlarının ifadelerinden oluşan bir "*reddiye*" ile cevap verir. Ahmet Cevat Bey tarafından Fransızca olarak derlenen ve *Millî Kongre*'nin yayımlandığı bu kitapta yabancıların şu görüşlerine yer verilir:

Eğer Türkler hâkimiyetleri altına aldıkları milletlere, Hristiyanların yaptığı gibi zorla İslâmiyet'i kabul ettirmiş olsalardı ki buna kimsenin bir itirazı olmazdı, bugün ne Ermeni meselesi ne Girit meselesi ve muhtemelen ne de Şark meselesi olurdu. Oysa Türkler bunu yapmadılar. Kur'an-ı Kerim'e uyararak, Büyük Fried-

(*) Prof Dr. Necmettin TOZLU, Bayburt Eğitim Fakültesi Dekanı (ntozlu@yaboo.com)

(**) Bu makale daha önce Yeni Türkiye'de yayımlanan araştırmanın yeniden gözden geçirilerek ilavelerle geliştirilmiş baledir (Ankara 2001, S.38,920 vd.).

riech'in meşhur sözünü söylemesinden asırlarca önce, "Herkesin kendi usulünce ibadet etmesine müsaade" ettiler. Böylece Hristiyan Avrupa'nın bizzat Hristiyan kanı döktüğü ve inançları değişik olanlara vahşice zulümler yapmaktan zevk duyduğu bir devirde, Osmanlı İmparatorluğu engizisyonun bulunmadığı, yakmaların ve si-birbazlık ithamlarının mevcut olmadığı yegâne memleket oldu. Hristiyanlar tarafından her yerden kovulan, tard ve takip edilen Yahudilerin melce bulabildiği tek memleket de barbar(!) Türkiye olmuştur. Bunlar da gösteriyor ki mânevî bakımdan İslâm ülkeleri Hristiyan ülkelere-rinden çok daha iyi yaşama şartları bahşetmiştir (Öke, 1991;39).

Bu gerçeği, "Osmanlı Meclisi'nin azası olup da harp çıkınca Rusya'ya geçip Osmanlılar'a karşı savaşan ve Arman Garo takma adıyla maruf bir kişinin oğlu olan ve kitabı Türkler aleyhinde iftiralarla dolu bulunan Pastırmacıyan dahi kısmen kabullenir"(Gürün, 1983;37).

Bütün bunlara dayanılarak söylenebilir ki, Osmanlı Devleti'nde azınlıklara dinî, milî, eğitimsel, kültürel ve benzeri konularda tanınan haklar, neredeyse bir özerklik idaresinde verilebilecek ölçüde geniş ve tatminkârdır. Hele XVI. Yüzyıl, İmparatorluğun en güçlü olduğu yüzyıl olmasına rağmen hiçbir azınlık grubu haksızlığa, âdaletsizliğe maruz bırakılmamış, aksine tam bir barış içerisinde yaşatılmıştır. Devlete karşı zaman zaman haksız iddialarda bulunan Batılılar bile bu dönemi "Osmanlı Barışı" (Ercan, 1999;197) deyimiy-le anarlar. Aslına bakılırsa Ermenilerin bir millet olarak teşekkül ve tecellisi de Fatih'ten (1453) sonradır. Bu dönemde Grek Ortodoks Patrikliği Cemaati üzerinde hayli yetkilendirilir. Bursa Ermeni Metropoli Ovakim de tam bu tarihlerde İlk Ermeni Patriği olarak atanır. Bu olguyla Ermeni Milleti bir millet olarak ortaya çıkar (Koyunoğlu 2007,35)

Gerçekten tarih boyunca Ermeniler, pek çok devletin egemenliğinde yaşamasına rağmen böyle önemli bir statüye ilk defa ka-

vuşmuşlardır. Bu barış hali makalenin başka yerlerinde de değinildiği üzere yüzyıllar boyu sürer. İmparatorluk zayıflayıp, batılı güçlü emperyalist devletler işe el koyunca durum değişir. Bu hürriyet hali, dinini, dilini yaşama, kültürünü muhafaza etme nimeti kötüye kullanılır.

Böyle bir barış döneminin, kargaşaya, kavgaya, altüst oluşlara dönmesinde şüphesiz İmparatorluk idarecilerinin de rolleri, etkileri vardır. Ama gerçek sebepler başkadır. Başlangıçta ifade edildiği üzere, bütün bu sebeplere eğilmek mümkün olmadığı gibi eğitim ve kültür faaliyetlerini belirli hedeflere göre kullanan bir irade ve vizyondan da söz etmemek mümkün değildir.

Şark Meselesi

Gerek misyoner faaliyetlerini, gerekse yabancı okulları, azınlık okullarını fikri temelleri itibarıyla *Doğu-Batı Meselesi'*nden, *Şark Meselesi'*nden ayrı düşünmek mümkün değildir. Doğu-Batı ayırımı, esasta coğrafi bir ayırım olmayıp, düşünce temeline dayanan farklı hayat anlayışlarını ifade eden bir ayırımdır. Ve ilk Doğu-Batı ayırımını yapanlar da Batılılardır(Kısakürek, 1973;21). Ama asıl Doğu-Batı meselesi Türkler'in İslam'a girmeleriyle başlamış, Anadolu ve mukaddes toprakları fethetmeleriyle bir daha sönmemek üzere alevlenmiştir (Karadağ, 1971;19).

Tüm Orta-Doğu, Anadolu güçlü bir devletin kontrolünde oldukça Batılı devletler bu zengin havzayı sömüremeyeceklerdir. Bu yüzden Şark Meselesi özde Müslüman Türkler'in Anadolu'dan tardı esasını içerir. Bu işlem üç önemli safhadan ibarettir. Önce Türkler'in Avrupa'ya akışının durdurulması, bilahare sürülmesi, nihayetinde Anadolu'dan sökülüp atılmasıdır(Tozlu, 1991;19-22). Bu açıdan *Ermeni Meselesi, Şark Meselesi'*nin bir uzantısıdır. Kısaca "Haçlı zihniyetinin" XIX. Yüzyıl'ın son çeyreğinde Doğu Anadolu'da tezahür ettirilmesidir. Bu bakımdan *Ermeni Meselesi'ni Avrupa'nın dinî şuurla beslenen si-*

yasi ve millî isteklerinden ayrı düşünmek güçtür (Kodaman, 1983;162-164).

Bu fikri temellere inmeksiz “Barıştan” “Kargaşaya”, sulthan savaşa geçişi idrak edemeyiz. Ancak bu oluşumda bütün günahı Ermeni Cemaati’ne yüklemek de haksızlıktır. Onlar uzun bir süreçten geçirilerek nefrete, isyana, düşmanlığa varan olguya kadar getirilirler. Bu süreç, Avrupa’nın dinî, millî, siyasi isteklerine dayandığı kadar emperyal arzularına da istinat eder.

Emperyalizm

Ekonomik emperyalizm güçlü Batılı ülkelerce asla ihmal edilmez. Azınlık ve yabancı okulları bu konuda pek mahir çalışır. Misyonerlerin gizli amaçları arasında olan bu kabil çalışmalar, onların açısından en önemli görevlerdendir. Avrupa ve Amerika sanayinin durmak bilmeyen çarklarına hammadde yetiştirmek ve bu konuda gerekli ortamı hazırlamak, ülkelerin kaynakları hakkında raporlar hazırlayıp ilgili mercilere ulaştırmak sıradan işler arasındaydı. Bu yüzden pazar konumundaki ülkeler genişletilmeli, onlar sürekli elde tutulmalı ve sömürülebilecek bir statüyle yönetilmelidirler. Şüphesiz, ülkelere göre bazen yollar, usuller ve stratejiler değişmektedir. Ermenilerin bu tablodaki yerine gelince; onu bir bilim adamımızdan resmedelim: Batı, ... Osmanlı İmparatorluğu’na başka yollarla nüfuz etmeye çalışmıştır. Bu nüfuz yollarının başında “*ticari ve millî anlaşmalar*” ve İmparatorluktaki “*gayr-i müslimler*” gelmekteydi... Avrupa Emperyalizmi 1838’den itibaren İmparatorluğun Asya topraklarını pazar haline getirebilmek için Ruslardan sonra Ermenilerden de yararlanabileceğini hesap etmeye başlamıştır. Nitekim kısa zamanda Ermeni tüccarlar İmparatorlukta Avrupa, özellikle İngiliz sanayinin “simsarları” durumuna geldiler... Ermenilerin azınlık halinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi’nin stratejik durumuyla, Ermenilerin Hristiyan dünya için din kardeşliği konumu da etkili bir faktördü

(Kodaman, 1973;21). Böylece bölge üzerinde emelleri olan devletler Ermeni toplumunu bir vasıta olarak kullanır, hâttâ zaman zaman kendi aralarında rekabete dahi girişirler.

Bütün bu temel düşünceler Ermeni isyan ve terörünün neden kaynaklandığını göstermektedir. İtaatten isyana varan sürecin kimler tarafından mayalandığını, kimler tarafından desteklenip kullanıldığını da ortaya koymaktadır. Bu yüzden John Dewey, “... *Yunan ve Ermenilerin kaderi, yabancı güçlerin emperyalist ve nasyonalist istihâlârının birer aleti olmaktadır*”(Dewey, 1924;268) değerlendirmesini yapar.

Şüphesiz Ermeni isyanlarının oluşum sürecinde eğitimin rolü inkâr edilemez. Nitekim Tepedelenlioğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Hristiyanların kafalarına ihtilal tohumlarını serpebilmek için önce o kafaları böyle tohumların yeşerebileceği birer tarla haline sokmak gerekir”(Tepedelenlioğlu, 1979;32) der.

Kafaların ihtilal tarlaları haline getirildiği mekânlar okullardır. Yabancı ve azınlık okulları. Bir de bu maksatla, bu tür okullardan seçilip gönderilen öğrencilerin eğitildiği Avrupa ülkelerinin, Fransa, İngiltere, Rusya, Amerika gibi ülkelerin okulları. Bu tür faaliyetlere tekrar dönmek üzere, çok önemli bir safhayı teşkil eden misyoner-azınlık ilişkisine değinmek gerekir. Çünkü azınlıkların Avrupa devletlerince şuûrlandırılışı, kullanılışı temelde eğitim yoluyla yapılmıştır. Eğitim de yani azınlık ve yabancı okullar eğitimi bilindiği üzere İmparatorlukta misyonerler eliyle yürütülmüştür.

Misyoner - Azınlık İlişkisi

Yabancı okulların ilk planda çevreleri, kaynakları ve dinamikleri azınlıklardır. Azınlıklar, yabancılar için bir imkânlar potansiyelidir. Ülkeyle ilgili her hangi bir faaliyette başvurulacak ilk kaynaklardır. Ulaşmak istedikleri ideal ve amaçlar için de bu zümre

hazır kıtadır. Nitekim ilk Amerikan misyonerlerinden Pliny Fisk ve Levi Persons, Yakın Doğu'ya hareket ettikleri 3 Kasım 1919'dan itibaren, sürekli düşündükleri nokta etkili bir çalışmanın nasıl yapılacağıydı. Bunu da Malatya'ya uğrayıp Yunan Okullarını gezince çözerler: *İşe azınlıklardan başlanacaktır. Önce azınlıklar şuurlandırılacak, bende haline getirilip, arkasından her türlü organizasyonda kullanılacaklardır. Aslında bu konuda Batılılar hayli tecrübe sahibidirler. Daha 1577'lerde Roma'da kurulan Saint Athandsius Hristiyan İlahiyat Mektebi, Ege Adaları'ndan topladığı öğrencileri eğitir. Yunan millî idealiyle besler ve tüm Yunanistan'a serpiştirir. Daha sonra Mora ve Venedik'te bu tür okullara vücut verir. Ermeni Saint Lazar Dervişleri Akademisi de bu tür idealler doğrultusunda çalışmış bir okuldur (Tozlu, 1991;212). Nitekim akademi için M. Cevdet, "Bu akademi Anadolu Ermenilerini aydınlatmak ve bu maksada ulaşmak için Ermenice harflerle Türkçe kırktan fazla eser neşretmiştir"* (Cevdet, 1924;771) der.

Rusya, İngiltere ve Fransa misyonerleri yoluyla pervasızca çalışır, azınlıkların hamisi olma konusunda yarışır. Öyle ki bu bayrak bu devletler arasında elden ele geçer. Rusya meşhur Koçi Bey'in kardeşi Husrev Koçi'nin çocuklarını bile ihtilalci yapmayı başarır. Neticede 1785'lerde Eflak ve Boğdan'da hatırı sayılır bir ihtilalci münevver grup teşekkül eder. Böylece bu bölgede bütün çarkları tıkırında çalışan bir gizli Rus servisi karargâhı kurulmuş olur (Tepedelenlioğlu, 1979;32-33).

Ahmet Refik Fransız usûlü çalışmayı şöyle değerlendirir: "Fransa'nın Türkiye'deki sözcüleri misyoner papazlardı. Onların Türkiye'de Katolik propagandası yapmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun fethi için muslihane bir usûldü. Daha doğrusu bunlar, Nevantel'in dediği gibi, "Fransız ordusunun keşşafларыdı"(Refik, 1340;260).

Böyle bir ruh ikliminde Antakya Rum Patriği mektubunda, "Bir gün olup da hâlâsımızı Tanrı'dan ve haşmetanelerinden bek-

liyoruz" diye XIV. Loui'ye yazarken, Halep Ermeni Patriği de, "Ermenilerin dinî müjdelilerinden birini ifade ederek, Ermenistan, Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır"(Refik, 1340;259) diye mektubunu bitirir. Bütün bunlardan dolayı M. Charleau, "... Şark Hristiyanlarının hamisi olan Fransa, hâlâ biraz Ebli Salip Fransa'sıdır"(Charleau, 1330;67) der.

Bu bahis, kolayca bitirilebilecek cinsten değildir. Ancak birkaç benzer hususa daha değinmek zorundayım. Pears, "Tarihte Robert Kolej'in Bulgaristan'ın hayatını etkilediği kadar, başka hiçbir okul tanımıyorum ki bir başka milletin hayatını bu derece etkilemiş olsun"(Guckert, 1968;58)der. Gold, kesin ve özlü bir şekilde hükmünü verir: "Robert Kolej olmasa, Bulgaristan olmazdı"(Gold, 1890;11).

Kolej Ermenilere de aşırı bir ilgi duyar. Tıpkı Bulgarlara duyduğu gibi. Misyonerler Ermenilerin kabiliyetli olduklarına, ırken Asya'da yaşayan diğer milletlerden Avrupa medeniyetine daha elverişli olduklarına inanırlar. Bunların Keldani soyundan geldiklerini ifadeyle dinlerine, ırklarına, kiliselerine çok bağlı olduklarını vurgularlar. İncil'de Ararat olarak isimlendirildiklerini, ilk baş şehirlerinin Van olduğunu da yine bunlardan öğreniyoruz (Gates, 1940;98-99).

Gates'e göre bu değerli ırk, Türkler tarafından sürekli taciz edilip, kılıçtan geçirilir. Bütün bunlara samimi olarak inandığından, eserinde bu konuları işlediği kısma "ATEŞ VE KILIÇ" başlığını kor. Öyleyse gelecekte İmparatorluğun Kuzey-Doğusu'nda Ermenilerin şöyle münasip bir eyalet olmaları desteklenmelidir. Bu düşüncelerle Ermenilere okullar açılır, mevcut okullarda ve Avrupa'da eğitilmeleri sağlanır, onların kıyama hazırlanmalarının yolu açılır. 1884-85, 1885-86 ve 1914-15 yıllarındaki Ermeni isyanları tezgâhlanır ve desteklenir. İsyandar bastırılınca da Hristiyan Avrupa, Ermenilerin vahşice katledildiğinden, hunharca doğranıp, gaddarca sürüldüğünden söz eder (Guckert, 1968;56).

Bu sona misyonerler kolay ulaşmamışlardır. Hamlin, “*Ermeni’yi veya herhangi bir azınlığı millet yapabilmenin yolu dilden geçer*”der. Bunun için önce yeterli, kendinî ispat etmiş bir Ermeni dili yapmaya koyulur. Kolejde “*Ermeni Dili ve Edebiyatı*” dersi yer alır. Bu ders, sürekli olarak kabiliyetli bir *Ermeni Öğretim Elemanı*’nca verilir. Neticede Hamlin, “... *Bizim dersimiz Ermeni dilinin işlenmesine büyük bir hareket unsuru kattı. Çamur ve demir cevberi halinde bulduğumuz şeyi altına çevirdik*”(Hamlin, 1893;250) der.

Şu açıklamalar, azınlıkların niçin desteklendiğini, eğitim yoluyla nereye götürüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Şu halde azınlık okulları özellikle XVII. Asrın sonlarından itibaren temelde misyoner okullarının birer uzantısı olarak düşünülebilir. Ayrıca bu ilişki, azınlık okullarının İmparatorlukta birden bire boy verip gelişmesini de önemli ölçüde açıklar.

Bütün bunlardan yeteri kadar ders alınmamış olacak ki bugün dilimiz batı dillerinin istilasına maruz bırakılmış, buna seyirci kalmış sadece bununla yetinilmemiş ayrıca yabancı dille eğitim gibi ancak sömürge ülkelerinde olabilecek bir uygulama bile teşvik edilmiştir.

Ermeni Eğitim Kurumları

Lynch’e göre Ermenilerin eğitim gelenekleri alfabelerinin icadına (5. yüzyıla) kadar iner. Ve o günden beri bu milletin kendine has bir eğitim sistemi, okul sistemi vardır. Ermeni milleti asırlar boyu kilise üzerine oturmuştur. Okullar bu yüzden kilise ile yakın bir ilişki içerisinde olmuş, ona bitişik bir yapıda gelişmiştir (Lynch, 1967;218). Bu yapı Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeniler için de varlığını korur. Öyle ki 1830’larda çıkarılan Ermeni Okulları yönetmenliğinde öğrencilerin derslere başlamadan önce kiliseye gitmeleri, ayinlere iştirak etmeleri şartı yer alır (Ergin).

İmparatorluğun belirli bölgelerinde dağınık ve azınlık olarak yaşayan Ermenilerin kiliseleri yoluyla çocuklarına dinî temelli bir eğitim verdikleri söylenebilir. Ancak bu tür bir eğitimi, sistemli bir eğitim olarak kabul etmek güçtür. Nitekim Ergin, “İstanbul’un fetminden 18. Asrın sonuna kadar uzayan devrede Osmanlı İmparatorluğu hudutları içerisinde mektep mahiyetinde Ermeni Müessesine tesadüf edilmemektedir”(Ergin,1977;750) der.

İlk defa Ermeni Patriği Ohannes Golda(İstanbul)’ya verilen bir fermanla (1719), Ermeniler Kumkapı’da “Mangantz Varjadun” (Çocuk Eğitim Evi) adlı bir kuruma kavuşurlar (Ergin, 1977;750). Ancak 15. Asırda Bitlis’te “Amlorti” manastırında bir okul açıldığından bahsedilirse(Ergin, 1977;750) de, bu yukarıda ifade edildiği üzere dinî temelli bir öğretimdir. Çünkü Ermeni modern okul sistemi misyonerlerle başlamış, bunlar da Bitlis’e 1685’lerde gelmişlerdir. Bu ilk gelenler Cizvit misyonerleridir. Protestan Amerikan misyonerleri tezgâhlarını 1858’de kurlarlar Bitlis’e (Tozlu, 1991;127-128).

Nitekim Stone, ilk mektebin Ekim 1834’te Pera’da kurulduğunu yazar(Stone, 1984;39). Okulun başına da Amerikan eğitimi ve Evancılıkl bir öğrenim almış olan Bay Paspati getirilir. Bir yıl sonra okul idaresine Ermeni olan ve misyonerlerle çalışan H. Der Şahakyan atanır. Stone’a göre okul tam tamına otuz bilim adamından oluşmaktaydı ve İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, Türkçe, Eski Yunan ve Yahudi dilinde sınıflar vardı. Bu okul kısa zamanda etkisini gösterir ve 1837’de iki okulun daha kurulmasına öncülük eder. Bunlardan biri Hasköy’de diğeri Üsküdar’dadır (Stone, 1984;40-41).

Benzer gelişmeler diğer vilayetlerde de yaşanır. Meselâ İzmir’de Amerikan misyonu 1833’lerde bu tür faaliyetlere başlar ve 1836’da *Ermeni kızları* için yeni bir okula vücut verir. Okul, bir hafta gibi kısa bir zaman içerisinde Ermeni Cemaatine devredilir.

Ancak misyonerlerin işe el attıkları zaman kadar Ermeni Cemaati gerek evlerinde gerek kiliselere bitişik mekânlarda klasik eğitimlerini sürdürüyor; ruhsatsız da olsa bazı eğitim kurumları oluşturmaya devam ediyorlardı. Ergin, bu tür faaliyetlerin 1707, 1710, 1715, 1741, 1741-1745, 1752'lerde vs. birer eğitim kurumuna vücut verecek şekilde sonuçlandığını ifade eder. Ancak ilk mektebin 1790'da Eğinli Şnok Mıgırdıç Amira Miricanyan tarafından hükümete müracaatla, *Kumkapı'nın Fıçıçı Sokağı*'nda açıldığını (Ergin, 1977;751) vurgular. Bu mektep muhtemelen Mangantz Varjadun' dan sonra açılmıştır. Daha sonra Miricanyan Langa ve Balat'ta da birer mektep açmaya muvaffak olmuştur. Bu tarihlerde (1790) İzmir'de faaliyette bulunan önemli bir diğer mektep de *Mesropyan Mektebi*'dir. Mesropyan Mektebi, Kumkapı Merkez Mektebinin ilk mezunlarından Hovhan Mirga Vananteçi'nin idaresindedir. Hâtâ Patrik Ohannes Çamaşırcayan'ın devrinde (1803- 1812) İstanbul'un bütün semtlerinde Ermenilerin meccani cemaat mektepleri açtıkları bilinmektedir (Ergin, 1977;752). Bu olgu sadece İstanbul'a has değildir. Zamanla Anadolu'nun bütün vilayetlerini kapsayacak şekilde genişletilir. Böylece Ermeni cemaati hiçbir engel ve sansüre uğramadan birçok eğitim kurumuna sahip olur. Öyle ki 1834'lerde, yani misyonerlerin ilk Misyoner-Ermeni eğitim kurumları zincirinin başlangıcını oluşturdukları tarihe geldiğinde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Ermenilerin klasik eğitim veren 120 okulları bulunmaktaydı.

Resmi okul açılışları hakkında Ston ve Ergin'in verdikleri tarihler (1814, 1790) çelişkilidir. Ne var ki misyonerler çoğu zaman başvurusuz, ruhsatsız bir şekilde okul açtıklarından, verdikleri tarihler güvenilir değildir. Hâtâ Sultan II. Abdülhamid devrine gelinceye kadar bunların açtıkları okulların sağlıklı bir dökümüne bile devlet sahip değildi. Ancak bu vahim süreç Sultan'ın müdahalesiyle bu konuda Ahmet Zühtü Paşa'nın görevlendirilmesiyle anlaşılır ve duruma vakıf olunur.

Paşa yaptığı tetkik ve incelemede okulların bir dökümünü verir. Buna göre Protestan Amerikan okullarının mevcudu 413, azınlık okullarının ise 4547'dir. Bunların çoğu ruhsatsızdır(Tozlu, 1991;76). Ermeniler, kendi aralarında okul kurmak, sosyal faaliyetlerde vs. bulunmak için paralar toplamak, cemiyetler teşekkül ettirmekle de hizmette bulunuyorlardı. Zengin Ermenilerin destekledikleri özel okulların da sayısı az değildi. Bu bakımdan Ermeni okullarının bir kısmı bu maksatla kurulmuş cemiyetler, bir kısmı da şahıslara aitti. Meselâ, Hayoç Miyaçyal İngirutyen Cemiyeti, Araratyan, Tibroçser vs. adları altında kurulan cemiyetlere (1870'lerde) bağlı 22 mektep olduğu bildirilmektedir. Şahıslara ait mektepler de (1809'dan 1914'e kadar) neredeyse cemiyet mekteplerinin sayısına ulaşmıştır(Ergin, 1977;762-765). *1841'den sonra, yani Tanzimat'la birlikte azınlıklar devlet okullarına da kabul edilirler.* Bu yolla da önemli birçok Ermeni saygıdeğer mesleklerle kavuşmuş, devlet hizmetinde yer almış, hâtâ askeri mekteplere, orduya da dâhil olmuştur. Bu yüzden Ermeni maarifi hayli ilerlemiş, okul ve öğrenci yönünden önemli açılımlara ulaşmıştır. Bütün bunlardan dolayı bu tarihlerde Ermenilerin Anadolu'nun 57 vilayetinde 813 okulu ve buralarda eğitim gören 81226 öğrencisi bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin 21713'ü kızdır. Dahası tüm bu öğrenciler sadece vilayet merkezlerindeki okulların öğrencileridir. Bu okullarda 1545 erkek, 539 kadın öğretmen görev yapmaktadır(Ergin,1977;760). *Bu sayı 1914-15 Ermeni ayaklanmasından sonra oldukça azalmıştır.* Bu makalenin içerisinde yeri geldiğinde ifade edildiği üzere, Ermeniler tarih boyunca imparatorlukta hürriyet içerisinde yaşamışlardır. Din ve mezheplerini serbestçe yaşamış, eğitimlerini istedikleri gibi yapmışlardır. Konuya ilişkin pek çok yerli ve yabancı düşünür ve yazarların itirafları dikkate şayandır. Arşivler hakeza binlerce belgeyle ortadır. Ermeni Cemaati İzmir'de Bayraklı Köyünde kilise olmadığından ibadet edememektedir. Durum ilgili makamlara iletilindiğinde *Dâbi-*

*liye Nezareti Celilesi'nce adı geçen köydeki Ermeni mektebinin bir odasının ibadet edilebilecek bir hale getirilmesi oluru verilir (Arşiv No: DH. İD.162-2/572, DH. İD.162-2/571).¹ Bunun aksi de varittir. Ermeni mekteplerinin olmadığı yerlerde kiliselerin *müsaait* yerlerinde mekteplerinin ihdasına, icrasına imkân verilir (Celal-i Bereket Sancağı'nın *Çokmerzime* köyündeki Ermeni kilisesi avlusuna bir mektep inşası hk. Arşiv No: DH. İD.217-9/1, DH. İD.217-9/2) .*

Hatta ruhsatsız inşa edilmiş mektepler dahi *eğitim* hakkında mahrum edilmiş, ancak ilgili kanunlara uymaları gereği ihtar edilerek bu minval üzere olur verilmiştir (Ödemiş'te Ermeni etfali (çocukları) için inşa edilmiş olan mektep hk. Arşiv No: DH. İD. 214/13-1, DH. İD. 214/13-2, DH. İD. 214/13-3).

Yeni mekteplerin inşası tereddütsüz olurlanmış, yıprananlar, eskienler tamir ettirilmiştir (Giresun kasabası kumyalı mahallesinde Ermeni Mektebi inşası hususunda ruhsat talebi ve oluru (Arşiv No: DH. İD. 214/8-3, DH. İD. 214/8-2, DH. İD. 214/8-1). Geyve Kasabası Akhisar Mahallesinde harap olan Ermeni Çocuk Mektebi'nin yeniden inşası hususunda ruhsat talebi ve oluru (Arşiv No: DH. İD. 214/6-3 ve diğerleri).

Defalarca vurgulandığı üzere bu hal ve Ermenilerin Batılı güçlü devletlerce isyana hazırlanışlarına, isyan ettikleri tarihe kadar devam etmiş her iki toplum birliktelik içinde yaşamıştır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid bu durumu ilk Osmanlı Meclisi'nin açılış konuşmasında da tebarüz ettirir (20 Mart 1877). Sultan, Fatih Sultan Mehmed'den beri bütün büyüklerimizin din ve mezhep serbestliği ile hürriyetin temini konusunda *gösterdikleri müsaadelerin* herkesçe malum olduğuna vurgular. Ve altı yüz seneden beri tebaamızdaki sınıfların milliyet, mezhep ve dillerini muhafaza etmelerinin belirten adalet hususunun tabii bir neticesi olduğu ifadeyle

bu durumun inkâr edilemeyeceğini belirtir (Ünal, 2009, 916-929).

Bütün bu olan bitenler karşısında Ermenilerin bir vicdan muhasebesi yapmaları gerekir. Bu muhasebeyi doğru yaptıklarında nelere, kimlere alet olduklarını, pek çok vahşete kapılar açtıklarını fark edeceklerdir. Bu yapıldığında tekrar en iyi, en sıcak ilişkilerin kurulması imkân dışı değildir.

Bu açıklayıcı, temeli oluşturucu bilgilerden sonra, önemli *Ermeni Eğitim Kurumları*'nın kısaca tanıtılmasına geçebiliriz. Burada başlangıçta yapılan ikili tasnife göre kurumlar ele alınacaktır. Önce Ermenilerin kurup geliştirdikleri okullar, sonra da misyonerler tarafından kurulan, ama Ermenilere hizmet veren, Ermenilerce yönetilen kurumlar ele alınacaktır. Misyonerlerde olduğu gibi azınlıklarda da eğitim ve kültür faaliyetleri önemli bazı merkezlerde yoğunlaştırılır ve burardan diğer bölgelere aktarılırdı.

Ermenilerin M. Cevdet'e göre bu kabil merkezleri *Venedik, İstanbul, Aşmiyazin, Moskova, Van, Kudüs, Amsterdam ve Londra*'dır. Ancak dünya çapında bir çalışmanın planlanması durumunda bu merkezler isabetli bir seçimi ifade eder. Sadece Türkiye düşüncesinde söz konusu merkezler *Bitlis, Elazığ, Maraş, Antep, Erzurum, Konya ve İzmir*'i de ilave etmek gerekir. Şimdi bu merkezlerde Ermenilerce oluşturulan kurumlara bakalım.

Venedik Sen Lezar Dervişleri Akademisi

Akademi, Sivas doğumlu Abba Mihtar tarafından kurulmuştur(1715). Kuruluşundan itibaren hummalı bir çalışma gösteren Akademi, önemli birçok eserin basımı ve yayımını sağlamış, Ermeni kültür ve irfanına büyük hizmetler etmiştir. Açtığı matbaayla birçok eserin, özellikle Ermeni tarih ve edebiyatına, diline ait eserlerin vücut bulmasını

(1) Arşiv belgeleri ve okunuşları yüksek lisans öğrencim Mustafa ÖZGÜL tarafından hazırlanmıştır.

sağlayan Akademi, Ermeni davasının da Batı âleminde benimsenmesine yardımcı olmuştur. Akademinin dil çalışmaları, bu konuda hazırladığı sözlükler de meşhurdur. Avrupa bilim ve tekniğinin Ermeni Cemaatine benimsenmesi, özümsemişi hususunda da Akademi dikkate değer çalışmalar yapmıştır. Yetiştirdiği Ermeni aydınları birçok ülkede görevler almış, pek tâbii davalarına hizmette kusur etmemişlerdir.

Ermeni Ruhani Merkezlerinden Eçmiyazın Katagikosluğu

Ermenilerin kilise ve millî varlıklarına oldukça bağlı bir cemaat oldukları çoğu tarihi kaynaklarda bildirilmektedir. Ermeni Cemaati, bu bakımdan hep Ermeni Kilisesi'nce yönlendirilmiştir. İkişi bir can gibidir. Boyacıyan bunu önemle vurgular. Ona göre Ermeni kilisesi ile Ermeni Tarihi aynı ehemiyette ele alınmalıdır. Bunu yapamayan herhangi bir Ermeni Tarihi, Ermenilerin gerçek hayatlarını ortaya koyamaz. *“Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece içiçedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir”* (Gürün, 1983;31). *Bu bakımdan Gürün için özünü ortaya kor: “Ermeni devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil, Ermeni Kilisesidir”*(Gürün,1983;30).

O halde Ermeni ahvalini tayin eden, yönlendiren, temel politikalarını oluşturan Ermeni Ruhaneleridir. Bu yüzden eğitim düşüncesi, kurumları, finansı ve haritaları tamamen Ermeni Ruhani merkezlerince hazırlanmış ve icra edilmiştir. İşte bu merkezlerin en önemlisi Eçmiyazın Katgikosluğu'dur. Kilise Revan yakınlarındadır. Tarihi zaruretler dolayısıyla merkez bazen kapanmış, bazen başka yörelere taşınmış ama halk üzerindeki itibarını, önemini yitirmemiştir. Kilise böylece bu itibarından, dinî önderliğinden hayli istifade etmiş, Batılı devletlere çeşitli vaatlerle, özellikle Ermenistan Devleti vaadi ile âlet olmaktan da geri kalmamıştır. Okullara gelince bunların dökümü şöyledir:

Van Okulları

Van, Ermeniler için tarihi bir yerdir. Bu özelliğiyle hâlâ onların gönüllerinde yaşamaktadır. Güzellikleriyle de onları âdeta efsunlamıştır. Nitekim Lynch, “şehrin güzelliklerini anlatmak mümkün değildir” der. Tasvirlerinin bile okuyucunun başını döndürdüğünü düşünmektedir. Hâtâ, ona göre, *“Dünyada Van, abirette cennet”* ata sözü, Van'ı en güzel şekilde anlatan bir Ermeni atasözüdür. Tâbii asıl önemi, onlara göre bir Ermeni başkenti oluşundan ileri gelir. Bu yüzden Van, Ermeni okul sisteminin de yoğun, seviyeli bir merkezdir.

Van'da Ermeniler onbir okula sahiptir. Bunların hepsinde ilk ve ortaöğretim kademeleri faaliyettedir. Öğrenci adedi 800'ü kız olmak üzere 2180'dir. On bir okulun altısı kiliseye bağlı, dördü özel okul, birisi de kız okuludur. Özel okullara daha ziyade varlıklı ailelerin çocukları gitmektedir.

Van Ermeni okulları serbestçe eğitim-öğretim yapıyorlardı. Devletin herhangi bir müdahalesi söz konusu değildi. Bu okullar Rusya'dan da yararlanabiliyordu. Ancak eğitimde son zamanlarda Rus metodunun yaygınlaştığı açıktı. Okullardaki ders kitapları özellikle Batılı kaynaklardan çeviriyle tedarik ediliyordu. Bunu da Viyana'daki Mehtarist tarikatının yayınevleri sağlıyordu.

Okulların sorumluluğu aslen Ermeni olan ama Müslüman bir müdüre verilmiştir. Okulların ders kitapları ve programları bu müdürün onayından geçiyordu. Ancak, Kilise okulları böyle bir kontrole tâbi değildi(Lynch, 1967;96-101).

Van'da bu dönemde güçlü bir misyoner okulları ağı ve bunlara bağlı etkin bir dinî faaliyet de sürdürülmekteydi(Tozlu, 1991;121-12).

Bitlis Okulları

Bitlis de misyonerlerin olduğu kadar Ermenilerin de gözde beldelerinde biriydi.

Bu yüzden daha 15.Yüzyıldan itibaren bu beldede eğitim çalışmalarının başladığı bilinmektedir. Bu yüzyılda, bazı kaynaklar Ermeni cemaatinin Bitlis'te yüksek dereceli bir okula vücut verdiğini yazmaktadır. Ancak bunun bir abartı olacağı muhtemeldir. Çünkü böyle bir okul ancak misyoner desteğiyle kurulabilir. Misyonerler de ilk defa yöreye 1685'lerde gelmişlerdir. Bunlar Fransız misyonuna bağlı Cizvitlerdir. Amerikan Protestan Misyonerleri ise 1858'lerde tezgahlarını açmışlardır. Hattâ ilk misyoner çalışmalarına azınlıklar sert tepki göstermişlerdir. Mezhep dönüşümünü esas alan bu faaliyetler ancak zamanla başarılı olabilmıştır.

Bitlis'te de geleneksel Ermeni eğitim anlayışı doğrultusunda bir genel gelişmeye şahit olunmaktadır. Kilise merkez, onun patronluğunda ruhani temelli bir teşkilatlanma. Karmirak Ermeni Kilisesi'ne bitişik bir okul, dört öğretmen ve yüzün üzerinde bir öğrenci kitlesiyle Bitlis eğitim misyonu faaliyete başlar. Aynı yapı Muş için de geçerlidir. Oradaki eğitim de kilise yoluyla yapılandırılmıştır.

1858 yılında Amerikan Misyonu Bitlis'te eğitim faaliyetlerine başlar. Bu hareket Katolikleri ve Ermenileri hayli rahatsız eder. Protestanlar zamanla bu problemi aşar, yerli ve azınlıkları ihtilale teşvik edici bir eğitim uygulamaları. Bitlis Akademisi bu paralelde çalışır. Okul Antep mezunu Kevrok Kuyumcuyan'ın müdürlüğünde çalışmalarını sürdürür. Zararlı faaliyetlerinden dolayı misyoner G. Perkins Knapp devletçe sürgün cezasına çarptırılır. İşin garibi Bitlis'te misyonerler Müslüman unsurlar için de okul açarlar. Bunların en ünlüsü 1870'te faaliyete başlayan *Mount Holyoke Girls Seminary For Kürdistan*'dır. (Kürdistan İçin Mount Holyoke Kız Okulu) (Lynch, 1967;152-154; Tozlu, 1991;127-128). Bu okulun eğitiminin ruhu İncil çalışmalarındaydı, amacı da ifade ettikleri üzere, "...Mümkün olduğu kadar kızların ailelerine yabancılaştırılmasıydı" (Stone, 1984;121).

Erzurum Okulları

Erzurum'da da etkili, merkezi bir kilise teşkilatı vardır. Bütün çalışmalar temelde bu merkezden idare edilmektedir. 1881'de şehir 36 mahalleden ibarettir. Nüfus açısından bütün iddialarına rağmen azınlıklar (Yunan, İran, Ermeni vs.) sadece dört mahalledir. 24 mahalle Müslüman, sekizi de karışıktır.

Azınlıklar her türlü hakka sahiptir. Eğitimleri en yüksek seviyeden verilmektedir. Her mahallede en az birer okul olmak üzere, iki, üç okul olan mahalleler de vardır. Ermenilerin ayrıca bu okullara öğretim elemanı yetiştiren Erzurum'da bir de kolejleri (Sansariyan Koleji) vardır. Ebeveynler okullara bir kuruştan üç kuruşa kadar haftalık bir ücret de öderler. Bütün bu kitle, misyonerlerin ellerinde evrilip çevrilmektedir. Okulları bunlar idare etmekte, öğretmenleri bunlar atamakta ve tüm imkânları bunlar istedikleri gibi kullanmaktadırlar. *Tüm okul öğretmenleri papazdır. Protestan, Katolik ve Gregoryan papazları.*

Bu civardaki Ermeni okullarının sayısı oldukça kabarıktır. Sadece Gregoryan Ermenilerin altı okulu vardır:

Merkezi İlkokul	Daha ziyade aşağı sınıf Ermeni çocuklarının eğitimi için kurulmuştur.
Merkezi Kız Okulu	Bu okul farklı sınıflardan gelen kız çocuklarını kabul etmektedir.
Merkezi Özel Okul	Tüccar, sanatkâr vs. gibi belirgin Ermeni ailelerinin erkek çocukları içindir.
Karma Okul	Her sınıftan öğrenci içindir.
Erkek Çocuklar İçin İlkokul	Sadece erkek çocuklara mahsustur.
Merkezi Yüksek Erkek Okulu	Yüksek sınıftan Ermenilerin çocukları içindir.

Bütün ilkokulların eğitim süresi genellikle on yıldır ve üç dereceye ayrılır. *İlköğretim*: Bu eğitim ve öğretim kademesi üç yıl sürer ve şu dersler okutulur; Anadili öğretimi, aritmetik, desimal sistemi, Ermeni Tarihi, ve Türkiye Coğrafyası.

İkinci devre: Dört yıldır. Birinci devrenin programları daha da geliştirilerek uygulanır.

Yüksek öğretim: Üç yıl devam etmektedir. Yüksek bir eğitim ve öğretim verilmekte, öğrencinin iyi bir şekilde yetişmesi için azami dikkat sarf edilmektedir. Bunların dışında 1873’de kurulan özel bir Ermeni Lisesi de faaliyetlerine devam etmektedir.

Bütün bu Ermeni okullarında 550’si kız olmak üzere toplam 1440 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. *O günlerde tüm Ermeni nüfusunun % 70’i okuma imkânına sahiptir.* Bu müthiş bir okullaşma oranıdır. Hâlbuki ülkenin sahibi Müslüman nüfusun ancak %15-20’si böyle bir fırsatı yakalayabilmiştir. Geri kalan büyük çoğunluk anâdili eğitiminden bile mahrumdur.

Katolik Ermenilerin biri kız birisi de erkekler için olmak üzere iki, Protestanların da üç okulları vardır.

Sansariyan Ermeni Okulu

Tüm yaygın azınlık okullarına öğretim elemanı yetiştirmek için, en azından kolej seviyesinde bir yüksek okula ihtiyaç vardır. Ermeniler böyle bir okul için önce Van’ı uygun görürler. Fakat orada bu teşebbüslerini gerçekleştiremezler. Bu yüzden Erzurum’u seçerler. *Sansariyan Okulu 1881’de kurulur.* Kurucusu Mr. Madatiyan’dır. Zengin bir Ermeni’nin daveti üzerine sınırdaki merkezi şehirleri ziyarete gelen üç yetkili Ermeni’den birisidir. Kendisi Rusya Ermenilerindedir. Daha sonraları Mr. Sansariyan olarak isim yapmıştır. 1883’te Mr. Sansariyan fakir tabaka Ermenilerden seçtiği öğrencilerle Erzurum’a döner. Ve okul o gün hayata girer. O günden sonra da sürekli bir gelişme gösterir. *Patron Sansariyan 1890’da ölür. Okul için üç-yüzbin sterlin bırakır.* Eğitim işleri, özellikle de Sansariyan Okulu’nun idaresi için iki cemiyet oluşturulur. Biri İstanbul’da Ermeni Patriği’nin riyaseti altında, diğeri de Erzurum’da Ermeni Piskoposu’nun başkanlığında. Böylece Sansariyan Kolej daha kuruluşundan itibaren kilisenin patronluğuna girer. Dolayısıyla misyonerliğin. Okul Ermeni Patrikliği veya

Piskoposluğunca yönetilir. Üç müdür (yönetici) seçilir. Bunlar birer yıl süreyle müdürlük yapar. Tüm eğitim ve öğretime hâkimdirler. Hayat boyu bu görevi yapmak üzere görevlendirilmişlerdir. İstanbul’daki konsey de yüksek bir idari fonksiyona sahiptir. Misyonerler ve Batılı güçlerle istişareler yapmak, bu ve benzeri konularda Ermeni milletini ve idarecileri bilgilendirmek bu konseyin görevleri arasındadır. Bu arada Sarsariyan’ın bıraktığı gelir de o günden itibaren katlanarak artar.

Kolej aslında yatılıdır. Gündüzlü öğrenciler fazla teşvik görmezler. Kolej’e en çok 80 öğrenci kayıt yaptırabilmektedir. Bunların yarısı dar gelirlili Ermeni ailelerinden gelmektedir ve para ödeme güçleri yoktur. 50 öğrenci Erzurum’dan diğeri ise muhtelif çevrelerden gelmektedir. Hâtta birkaç öğrenci de İstanbul’dan gelmiştir. Bütün Türkiye’deki Ermeni okullarına öğrenci yetiştirmek üzere açılan kolej, bakımlı ve tertemizdir. Kendisine ait güzel bir oyun sahası ve ona bitişik bir de hastanesi vardır. Teknik bölüm oldukça mükemmel bir şekilde teçhiz edilmiştir. Bunun için öğrenciler tarafından çok güzel işler çıkarılmaktadır. Okula on yaş civarında girilir ve 17, 18 yaşlarında mezun olunur.

Öğretim dereceleri bir hazırlık sınıfı ve altı yüksek sınıftan ibarettir. İlk sınıflarda Ermenice ve Türkçe öğretilir. İleriki sınıflar yabancı dillerin (modern ve klasik) öğretimine ayrılmıştır. Bunlara Fransızca ve Almanca dâhil olmasına rağmen, Latince ve Yunanca dâhil edilmemiştir. Okulda Ermeni Milleti ve Kilisesi tarihi, devlete rağmen, tüm öğrencilere dikkatlice verilmektedir.

Cebir, geometri ve matematik fen programını oluşturur. Tâbiî ilimler programında ise coğrafya, jeoloji botanik, zooloji, anatomi, kimya ve fizik okutulmaktadır. Ticaret ve cilt işlerine de yer verilmektedir. Müzik hem teoride, hem de pratikte büyük rağbet görmektedir.

Programlar kanunen hükümete arz edilmekte, müdür veya bir müfettişçe okul

teftiş edilmektedir. Ders kitaplarının çoğu Almancadır. Müdür dâhil, öğretim kadrosu oniki elemandan oluşmaktadır. Fransa'dan gelen bir öğretici, seçkin öğrencilerin Fransa'da eğitilmesi için bütün gücünü harcamaktadır. Hâlihazırda iki öğrenci Petersburg'ta öğretimlerine devam etmekte, iki tanesi de Bohemya Teknik Okulu'na gitmek üzere (Lynch, 1967;213). Okul tüm misyoner gruplara açıktır. *Müdürler doktora çalışmalarını Almanya'da yapmakta, bu yolla sürekli taktik ve strateji almaktadırlar. Çalışmalar Fransız misyonerlerince de desteklenmekte, bütün bunların patronluğunu pek tâbi Amerikan misyonerleri yapmaktadır.*

Bütün bunlara ilâveten, Erzurum'da Rum okulları da vardır. Erzurum Rumları da temelde Gümüşhane ve çevresinden gelmişlerdir. Bunlar bu civara yerleşir yerleşmez derhal kendi okullarını açarlar. Okullarında, kaliteli bir öğretim vermektedirler. Gümüşhane Rumlarının kendi geleneklerine göre, mezar ve türbelerinde kullandıkları bir yazı-ları da vardır. Aralarında, çevrelerinden getirdikleri bölgesel bir lisanla konuşurlar. Bunu modern Grekçe bilenler güçlükle anlarlar. Bu dil ne Türkçe, ne Ermenice ne de öteki lisanslardan pek fazla kelime ve kavram almış değildir. Belki belirli deyim ve kavramları eski Rumca'dan almış olabilir.

Gümüşhane Rumları temelde madencidirler. Fakat yıllar sonra meyve yetiştirmeye başlarlar. Özellikle Gümüşhane elması bu devirde çok meşhurdur ve ülkenin her tarafına gönderilmektedir. Daha sonra bu grup ticarete atılır. Her tür ticaretle uğraşan Gümüşhane Rumları, dünyanın diğer kısımlarındaki soydaşları kadar bu konuda da başarılı olurlar. Bunların okul ve cemaatlerine, soydaşları ve Batılı devletlerce (Büyük Dük Michael gibi) yardım yapılır. Ayrıca ebeveynler, giriş aidatı olarak, çocuklarını okullara yazdırırken 1'er gümüş mecdiye öderler(Şimşir, 1989;252-261).

Bütün bu yabancı ve azınlık okullarına karşılık, Erzurum'da Müslüman cemaat için

devletçe açılan okullar yeterli değildir. En önemli okul 1869'da Vali Mustafa Paşa tarafından açılan rüşdiyedir (Şimşir, 1989;252).

Konya Okulları

Konya Orta Anadolu'nun önemli bir merkezidir ve bu bölgede faaliyette bulunma, yeni merkezler açma, bunları kontrol etmeye müsait bir konumdadır. Ermeni H. Stefanos Cenanyan Tarsus Saint Paul Enstitüsü'nde öğretim elemanıdır. Oradan ayrılıp Konya'ya gelir ve misyonerlerden bağımsız bir Ermeni okulu olan Apostolik Enstitü'yü kurar(1892). Okul yabancı dilde öğretim yapmaktadır. 1897'de de resmen tanınır. Bütün mesele Ermenilerin bağımsız bir devlet olmalarıdır. Enstitü de bu uğurda canla-başla çalışır. Cenanyan, bununla yetinmez, Maraş, Tarsus, Sivas başta olmak üzere bu yörede dört tane de yetimhane kurar. Ermeni Cemaatini teşkilatlandırmak için de çalışır ve bu konuda 11 ayrı cemiyet teşekkül ettirir.

Enstitü'de 12 öğretim elemanı vardır. Cenanyan'ın Amerikalı eşi hariç diğerlerinin hepsi Ermenidir. Enstitü daha da büyümek için kolları sıvayınca paraya ihtiyaç duyulur. Bu yüzden Amerikan Misyonerlerine devredilir. Bundan sonra da Ermeni müdür ve öğretim elemanları eliyle yönetilir ve aynı çalışmalar devam ettirilir(Stone, 1984;235).

Misyonerliğin Yönetimi Altında Ermeni Davasına Hizmet Eden Okullar

Hemen hemen İmparatorlukta açılıp faaliyette bulunan tüm misyoner okulları, ilk elde azınlıkları temel almış, onları birer devlet yapma sevdasına düşürmüştür. Rumlarla başlayan, daha sonra Bulgarlar'a yoğunlaşan bu okullar, bu tecrübeleri de esas alarak bütün ilgi ve dikkatlerini Ermenilere çevirmiştir. Bu bakımdan Robert Kolej, G.Antep'te açılan Merkezi Türkiye Koleji, Arap Yarımadasında kurulan Suriye Protestan Koleji, daha sonrala-

rı Beyrut Amerikan Üniversitesi, İstanbul'da açılan Gedikpaşa Ermeni Okulu(kızlar için), İstanbul Kız Koleji, Milletlerarası İzmir Koleji, Harput'ta kurulan Fırat Koleji, Merzifon Anadolu Koleji, Maraş İlahiyat Okulu büyük ölçüde Ermeni davasına yoğunlaşmış, hem bu cemaati bu yönde hazırlamış, onların zeki-çalışkanlarına Avrupa Üniversitelerinde eğitim imkânı hazırlamış hem de söz konusu husus da cemiyetler kurup, yayınlar yaparak, devletler nezdinde çeşitli faaliyetlerde bulunarak bu davayı olgunlaştırmış, gün yüzüne çıkarmıştır.

Faaliyetleri

Tüm azınlıklarda olduğu gibi, Ermeniler de ideallerini büyük ölçüde okulları yoluyla gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan hürriyet, milliyet ve ruhaniyet fikrini sistemli bir şekilde Türk Milleti'nin aleyhine kullanagelmışlerdir. Aslında yabancı ve azınlık işbirliğine dayalı teşkilatlanma ve buna dayalı faaliyetler çok boyutludur. Değil bir makalede, ciltlerle eserlerde bile bu oyunun bütünüyle ortaya konulması güçtür. Bu bakımdan bu faaliyetlerin kısa bir özeti verilecektir.

Gerçekten okullarda tam bir ibtilal şuuru verilmektedir. Öyle ki diploma törenlerinde bile Ermeni Millî Marşı okunup ülkemize ölüm naraları atılmıştır(Gates, 1940;108-109).

Bu şüphesiz güçlü bir ideal işidir. İşte yabancı ve azınlık okulları temelde böyle bir ideali gerçekleştirmek üzere vardılar. *Bu konuda iki örnek vereceğim. İlki meşhur misyoner ve Robert College'in kurucusu Hamlin'e, diğeri de yerli bir yazarımıza Halil Ziya Uşaklıgil'e aittir.*

Hamlin, Kolej'de öğrenci olan Ermeni Zenope'nin özellikle kimya dersinden hayli başarılı olduğunu ifadeyle, bir gün kendisinden Ramazan fişeğinin formülünü istediğini vurgular. Buna neden ihtiyaç duyduğunu sorunca, yoksul Karabet'in Fırat boylarındaki

evine gideceğini, ancak parasız olduğunu, ona yardım etmek istediğini söyler. Zenope fişeği yapar, hayli de para kazanır. Hamlin İngiltere'de onun büyük bir kimya kompleksinde çalışmasını İngiliz dostu Auster H. Loyard'dan rica eder. Kabul edilir. Ancak Zenope bu teklif karşısında şöyle cevap verir: *"Sen benim babamsın, ancak bunu kabul etmem mümkün değil. Mesih'in kurtarıcım olduğunu kabul ettiğimde ona ahdettim ki, bana yardım ettiği müddetçe kendimi fakir halkıma Ermenilere öğretici olarak adayacağım* (Hamlin, 1893;269).

Bütün ısrarlara rağmen Zenope idealinden vazgeçmez. Hamlin bu durumu şöyle değerlendirir: *"Fırsatın büyüklüğünü kabul etmekle birlikte, o Rab'be söz vermişti. Ve geri dönemezdi. Hristiyan sadakati ve diğer kâmlığının nadir olmayan örneklerinden biriyle karşı karşıyaydım. Çok az bir maaşla Ayıntab'a öğretmen olarak gitti. Ancak altı ya da yedi yıl kadar yaşadı. Kendisinin insanî ve tesiri yörede hâlâ canlıdır. Ayıntap Koleji için yolu o açtı. "O, değerli kullarını topladığında", Zenope dışarıda kalmayacak. Kendisi bizim okuldaki endüstriyel faaliyetten dolayı ne bozuldu ne de laikleşti. Yaptığı atmosfer basınçlı cezve ile, kendisine yakışan kabanını halen emanet gibi tutuyorum. Hayat nehrinin kenarına çıktığım zaman Zenope, benim gelişimi sen selamlayacaksın*(Hamlin, 1893;270).

Bu değerlendirme için ruhunu ortaya koymaktadır. Batılı güçler, bunların tecellisi olan devletler, Hristiyanlık ruhaniyeti, millî idealler ve gayret. Pek tâbii, destek sorununu, tüccarı da bu tabloya katınca, bu kavganın durmayacağı açıktır.

Şimdi de H. Z. Uşaklıgil'i dinleyelim: "İç Anadolu'dan fakat başka başka yerlerden gelmiş iki Ermeni Katoligi vardı ki, pek zeki ve pek çalışkan idiler. Yalnız biri müteverrim diğeri kemik hastalığı nedeniyle topaldı. Çocukların hafta arası toplantı yaptıkları bir seyran esnasında, Halkapınarı'nda bir aralık onlarla yalnız kaldım. Memleketlerinden

bahsettiler, ikisinde de bir sıla derdi aşıkardı. Birden bire total sustu, yüzünden bir dalga geçti ve yavaş bir sesle teganniye başladı. Bu şikâyetler bir nevha idi. Ötekinde de için için bir mırıltı ile iştirak dakikaları oluyordu. Sonra birden bire total iki eliyle yüzünü örttü, diğeri yere kapandı, hüngür hüngür ağladılar. Sonra sordum: - *Bir mersiye dediler. Bedbaht Ermeni vatani için... dondum. Bu ne demekti? Bunun asıl manasını yirmi sene sonra anladım*"(Uşaklıgil, 1936;147-148).

Böyle bir vaka, tesadüf değildir. İdealdir. Yetiştirme işidir. Konuyu T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belge bütün açıklığıyla ortaya kor. Sivas'ta bir Ermeni Mektebi, Anadolu'nun çoğu mahallinde olduğu gibi burada da mektebin calib-i dikkat yerlerine bir resim asılmıştı ki, bu resimde perişan halde ellerini yüzüne kapamış fevkalade üzüntülü bir Ermeni'nin ağladığı görülür. Bu resmin neye delalet ettiği sorulunca, o Ermeni vatani, yani Ermenistan'ı gösterir bir resimdir. Ermeni ölüleri, geçmişleri üzerine durmadan ağlandığını ifade etmektedir" denilir. Evet bütün mesele böyle bir idealin yoğrulması, verilmesidir. Bunu yapabilenler gerçekte ne yapmak istediklerini bilmektedirler. H. Ziya, bunun mânasını yirmi yıl sonra anlayabilmiştir. Korkarım ki, devletimiz hâlâ anlamış değildir. Çünkü, uzun bir zamandan beri kendi ruhıyla, yani bu tür çalışmalara bu mânada bir direnç verebilecek ruhla mücadele, cebelleşme, onu yok etme savaşındadır. Böyle bir savaşla kime yardım edildiği ise ortadadır.

Bu yüzden yabancı ve azınlık okulları hep bu paralelde çalışmış, hedeflerine varmak için ne gerekirse yapmışlardır. Meselâ, tasdik ettirmedikleri program dışı dersler koymakta tereddüt etmemişlerdir. Tokat Sancağı, Erba Kazası Ermeni Okulu'nda cerayan eden böyle bir hadise, yüzlerce hâtta binlercesinden sadece birisidir. Devletin ve milletin aleyhine konular içeren iki ders, Tarih-i Millî ve Tarih-i Şarki bu mektepte okutulmaktadır. İşe el konulur. İki öğretmene mahkemece görevden el çektirilir. Bilahare Padişah onların başka

okullara verilmesini rica eder(Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Bu belge de ne var, sadece millî tarihlerini okutmuşlar diye düşünülebilir. Ancak başka bir belge işin öyle olmadığı ortaya kor: "*Her yerde insana ölüm vardır. Milleti uğruna hayatını veren insan ne baktı-yardır.*" Dahası var. Arşivlerimizde yüzlercesi bulunan bu tür belgelerden sadece birkaçını alıyorum. Bunlardan ilki Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği'nce Adana Ermeni Başpiskoposuna gönderilmiş olan Fransızca mektubun tercümesidir. Mektubun muhteviyatını kısaltarak alıyorum. Mektup komiteyle Türkiye'deki birimler arasında iletişimin defalarca sağlandığını ifadeyle bu hususta gizliliğe dikkat edilmesi gereğini vurguluyor. Kimlerle ilişki kurulacağı ve (ki bu kişilerden biri de din adamıdır. Adana Çay köy papazıdır.) nasıl hareket edileceği talimatı veriliyor. Papazla birlikte gönderilen bin kişilik teçhizatın korunması ve kullanılması da tembihleniyor. Akabinde ihtilal ve baskınlar için emirler veriliyor. Mesela, Adana'ya gece içinde 300, Payas'a 60, Maraş'a 200 atlı gönderilmesi emri veriliyor. Saldırıların sert olması gizlilik içinde yürütülmesi buyuruluyor. Mektupta olmayan yok. Yabancı ülkelerde hazırlanan komiteler, onların hangi kıyafette ve milletin kısıbetinde gelecekleri, neler yapacakları vs *bütün ayrıntılarıyla bildirilir.* Bu arada kimlere ve ne kadar paralar verileceği, içimizde kullanılan casuslara güvenmeleri hususlarına kadar her şey sayılıp *dökülüyor.* Bir yerde şöyle deniyor; "Muş'un tatarı Ermeniceyi biliyor. Kendisi Kürt'tür, yaptıklarına ve sözlerine güveniniz". Komite eğitime hayli önem verilmesini sık sık tembihliyor, selametin bu yolla sağlanacağına inanıyor. Okullar böylece ihtilal yuvaları haline getiriliyor. Harekete katılmakta gönülsüz olanların bir yolla, *özellikle parayla* ikna edilmeleri isteniyor. Silah *üretmenin ihmali* edilmemesi vurgulanıyor ve neticede çok para, çok insan devşirilmesinin mutlaka sağlanması emrediliyor. Devlet bütün bunların farkındadır. Durum batılı başkentlere de bildirilmektedir. Ne var ki onlar bugün dahi yaptıklarını o günlerde

de, hatta tarih boyunca da yapmaktan geri durmamışlardır. Ama ikili oynamayı da ihmal etmezler. Hiçbir zaman gerçeğin, hakkın yanında yer almamışlardır. Bu manada Osmanlı Hariciyesi'nden gelen uyarılara, haberlere elbette itibar etmezler. Hariciye Nazırı Sait Paşa, Ermenilerin, Ermeni komitelerinin, din adamlarının *işledikleri* suçlara rağmen Avrupa'ya masum görünmelerini, *düzmece haberlerle onları kandırıp*, ihtilalci gayelerine hizmet ettirdiklerini de vurgular Ancak devletin bunlara karşı koymayı yeterince bilmediği hususunu da içeren Osmanlı dış temsilciliklerine (Paris, Londra, Viyana, Roma, St. Petersburg, Bükreş, Brüksel, Washington) bir belge gönderir (Arşiv No: BUA. HR. SYS.2788/23). Genelge "Correspondece de L'Est" de Osmanlı büyükelçiliğince yayınlattırılır. Yayın diğer iki gazete tarafından da iktibas edilir (Nouvelle Press Libre ve Neues Wiener Tagblatt).

14

Konu dâhilinde de enine boyuna tartışılır. *Önemli* devlet adamları lahikalar hazırlarlar. Mesela, Sadrazam Kâmil Paşa, Zaptiye Nazırı Nazım Paşa bunlardan bazılarıdır. Kâmil Paşa lahikasında Hariciye Müsteşarı Artin Efendi'ye Londra Ermeni Komitesince zararlı bir mektup gönderildiğini, aynı mektubun Rum ve Ermeni ileri gelenleriyle yabancı elçiliklere de *gönderildiğini* ifadeyle mektubun içeriği hakkında görüşlerini ortaya kor. Diğer taraftan Padişah, konunun önemi ortadayken niçin engelleyici tedbirler alınmadığını sorar (28 Nisan 1888 tarihli özel mektup). Artin Efendi çağrılır ve görüşü sorulur. *İlgili*, hükümetin her zaman yaptığına aksine (kovuşturma) özel bir kurul teşkil edilmesini Ermeni lider ve ileri gelenlerinin de çağrılarak meselenin incelenip görüşülmesini, *çıkacak karara göre hareket edilmesini önerir*. Artin Efendi "Ermeni fesadı" denilen şeyin bazı yabancıların tahrikleri sonucu ortaya çıktığını ifade eder. Artin Efendi, Ermeni düşmanlığı dolayısıyla bu konuda Müslüman olan Ali Şahbaz Efendi'nin katılmamasını da ima eder. Kâmil Paşa tüm bunları düşünölmeye değer bulur ancak ele geçen belgelerin Meclisi

si Vükalâ'da okunup (28 Nisan 1888) ve bazı tedbirlerin alındığını da bildirir. Bu tedbirler kısaca şunlardan ibarettir: Komitece hazırlanan zararlı yayınların yurda sokulmaması, mekteplere sokulmaması, Ermeni okullarının sürekli denetimi, ihtilalcilerin, fesatçıların takibi, suçluların yargılanması süreçlerinin uzatılmaması Hariciye Nezareti'ne Avrupa'daki Ermeni Komitelerinin zararlı faaliyetlerinin izlenmesi ve bunların sonuçsuz ve etkisiz bırakılması. *Bütün bunlar* yapılırken Ermeni tebaaya nefretle bakılmaması, nefretle bırakılmaması, iyi davranılması, Osmanlının adaletinden pay sahibi olmalarının sağlanması ve bunun gerekli vilayetlere bildirilmesi (Arşiv No: BOA.YA.HUS.213/62).

Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın dâhiliye Nezareti'ne sunduğu lahikası ise meseleye şöyle yaklaşmaktadır:

Ermeni meselesi devlete dışta ve içte önemli gâileler *açacak istidattadır*. Bunda ilgili memurların gafleti büyüktür. Mektepler vasıtasıyla bu fesat en *üçra* yerlerdeki Ermeni *çocuklarını* bile etkisi altına almıştır. Ermeni Komiteleri onar, yirmişer kişilik gruplar halinde gayet tedbirli bir *şekilde* Kırım ve Rusya'daki merkezlerle irtibatlı olarak çalışmaktadırlar. Bütün bunlar gümrük hamallarına varıncaya kadar her Ermini tarafından bilinmektedir. Komitelerin menşeleri mekteplerdir. Mektepler hem bu fesathane fikirleri gizlice yayıyor hem de yardım topluyorlar. Ayrıca kiliseler ve hastaneler *külliyetli* miktarda para toplanmaktadır. Aynı şey Rusya'da, Paris'te, Londra'da, Amerika'da yapılmış ve günlük toplanan paralar büyük bir yekûn teşkil etmiştir. Komite buna da kanaat getirmeyerek tehditle, zorla para toplamaya başlamıştır. Komite *üç çeşittir*. Biri *öğretmenlerden, itibarlı* Ermenilerden oluşturulmuştur. Bunlar *müzakereler* yapar, kararlar alır ve icra ederler. *İkincisi* kilise papazlarıyla güvenilir kişilerden teşkil edilmiştir. Bunlar yardım toplamaktadırlar. *Üçüncü* gruba ölüm timleri diyebiliriz. Bunlar Ermeni okullarından mezun fedai gençlerle, hamal ve rençber bekârlardan meydana getirilmiştir. Bu fedai grup

fesat cemiyetlerinin (komitelerinin) sırlarını devlete ihbar edenlerle, yardım etmek istemeyenleri gizlice ölümle tehdit etmekle görevlidir. Üç ayrı grupta çok sayıda üye bulunmaktadır. Tüm gruplar canla başla çalışırlar. Rusya'dan ülkemize buradan Rusya'ya gelip giden Ermeniler de tahrik ve teşviklere aracılık etmektedirler. Rusya hükümeti bunları *tizlikle* korumakta ve hatta suçluları (Rusyalı Ermenilerden) sorgulanmaları için bile teslim etmemektedir. Ayrıca bu grupların, suçluların polisçe tutuklanmalarını için yanlarına birer elçilik görevlisi verilmektedir. Diğer taraftan *İngilizlerin* teşvik ve tahrikleri bozgunculara hayli cesaret vermektedir. Bütün bunlar ne hafiye yuvalarından çıkarılmış ne de abartılı kuruntulardır. Tutuklananların ve sakıncalı bulunup ta sorgulananların itiraflarıdır. Şüphesiz polisiye tedbirler alınmaktadır. Ama Paşanın nihai kararı şudur: Yabancı tahrikleri ortadan kaldırmadıkça alınacak herhangi bir tedbir işe yaramayacaktır (Arşiv No: BOA.Y.PRK.ZB.6/9). Bu tedbir el hak bugün için de doğrudur. Tarih, tekerrürden ibarettir diyenleri haklı çıkarıyor. Doğrusu Gök kubbenin altında yeni bir şey yok. Belgelere gelince onların dili gerçek ve acı. Bu gerçeklerin karşısında insan ne söyleyebilir? Devleti bu denli sıkboğaz eden Ermeniler sonradan ceryan eden olayları başkalarına yüklemelidir. Bu açıdan herhangi bir kan davası gütmeye kalkışmakta mantıklı olmadığı gibi insani de değildir. Ermeniler kin gütmekte pek mahirdirler. 1953 yılında o zaman Azerbaycan devlet başkanı Bağirov' un mahkemesinde Ermeni Emniyet Müdürü'nün KGB arşivinden alınmış bir mektubunu okudular. Bu şahıs Ermenistan'da bulunan annesine yazdığı mektubunda şöyle diyordu: Anneciğim, Ermenistan'ın kanını yeterince Azerbaycan Türklerinin bilim adamlarından ve diğerlerinden aldık. Onları mahvettik" (Editör Solak, Ank.2009.172). Sulhta, barışta birleşmekten başka yollar diriltici değil yok edicidir. Akliselim kazanacağına inanıyorum.

Bu tür telkinlerin yapıldığı merkezlere okul denebilir mi? Bunlar gelişigüzel hadise-

ler değildir. Sistemli ve şuurlu yapılan çalışmalardır. Hedefleri de Ermeni Devleti'dir. Erzurum'da kilisenin bahçesine bir demirci dükkânı yapılıdır. Ancak, dükkân böyle bir yapı altında silah üretmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Bir başka belge de Ermenilerin giriştikleri bu tür faaliyetleri ortaya koyarak, Ermenilerin okullarına, eğitimlerine gösterilen serbestiyi, müsamahayı vurgulamakta, onların çocuklarını okutabilmek için her türlü imkânın verildiği hususu ifade edilmektedir. Belgede, buna karşılık aynı imkânların Müslümanlara verilmediği de dile getirilmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Böyle de olsa, Ermeniler, azınlıklar bu imkân ve bağışları anlayamamışlar, özellikle yabancıların ellerine düştükleri 18. Yüzyıldan itibaren çoğu faaliyet ve ilişkilerini başkaldırıyı, isyani besleyecek şekilde konumlandırmışlardır.

Baştan beri vurgulandığı üzere, işin asıl beyini ve teşkilatlanması, stratejisi hep dıştan gelmekte oralarda hazırlanmaktadır. Arşiv belgelerinde bu durum sık sık vurgulanarak, ihtilal teşebbüsünde bulunanların kesin belgelenmeleri istenmekte, aksi halde durumu yabancı sefaretlere kabullendirmenin zor olduğu ifade edilmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

Yayın, konferans ve çeşitli dernek, vakıf gibi kuruluşlar yoluyla da bu faaliyetler devam ettirilir. Ayrıca ülkemizde son yüzelli yıldır şu veya bu şekilde sürdürülen, şu veya bu şekilde yapılması istenen ıslahatlar, reformlar da devletin ve milletin menfaatına değil, muhalif tasarruflar olarak tecelli etmiştir. Bunlar ihtiyaçtan doğmamış, aksine yabancı devletlerin tehditle karışık tekliflerine boyun eğmek zaruretinden kaynaklanmaktadır (Akun, 1994;85).

Sonuç

Görülüyor ki okul, vakıf, yetimhaneler, kültürel ve sosyal kuruluşlar, siyasi teşkilatlar bir ideal ve hedefe müsteniden meydana ge-

tirilir. Böyle değilse devamları ve başarılı olmaları zordur.

Ermeniler de teşekküllerini bu çerçevede oluşturmuş, ruhî zeminden beslenerek ideallerini önce ruhlarına sonra da var ettikleri kurumlarına geçirmişlerdir.

Hristiyan kardeşliği onları diğer azınlıklarda olduğu gibi Batılı devletlerin kanatları altına sokmuş, bu sayede faaliyetlerinde önemli başarılar sağlamışlardır. Hâlâ da bu kulvarda ilerlemektedirler. Ne var ki bu ilişki hep iki yönlü işlemiş, Avrupa devletleri de kendi politika ve menfaatleri doğrultusunda Ermenileri kullanmışlar, hâlâ da kullanmaktadırlar.

Lynch, Rusya'daki Ermenilerin eğitimlerini anlatırken, durumun Osmanlı'da olduğu kadar serbest olmadığını, aksine getirilen şartlarla Ermeni okullarının budandığını vurgular. Ayrıca Rus eğitiminin gerçek anlamda bir eğitim olmadığını, askeri prensipler üzerine kurulmuş bir faaliyet olduğunu ifade eder. Yani ona göre bu eğitim bütünüyle düşünceye yahut bilgin yetiştirmeye göre yapılandırılmamış, aksine "*Gerçekten burada kâlem kılıcın emrine verilmiştir.*" (Lynch, 1967;218-223).

Böyle bir değerlendirmeyi yapan bir zihniyetin, bundan kaçınması en tabii ve mantıklı bir durum iken, aksine Ermeniler, 18. Yüzyıldan itibaren hem yabancı okullarda hem de Ermeni okul ve kuruluşlarında *kâlemi kılıcın emrine* vermişlerdir.

Diğer bir hususta, Avrupalı aydınlar, çoğu eserlerinde Ermeni'yi övmüş, onların dindar, karakterli ve vefakâr bir millet olduklarını vurgulamışlardır. Durum böyleyse bu millet, asırlarca beraber yaşadığı bir ülkeye, onun fertlerine nasıl tezgâhlar kurabilir, onlara karşı isyan ve ihtilaller tertip edebilir? Şu hali hangi dinle, vefayla yahut karakterle bağdaştırmak mümkündür?

Şüphesiz bu yargılar, bu tür zararlı faaliyetlere başvurmeyen değerli Ermeni aydınlarını, halkını kapsamamaktadır.

Ancak Osmanlı Devleti'nin idari zaaflığından, rüşvetten, zaman zaman âdil olmamasından (özellikle 18. Yüzyıl başlarından itibaren) doğan problemler göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen insanî temelde kalması gereken eğitimin VE kültür faaliyetlerinin kin ve düşmanlığa dönüşmesi, buna âlet edilmesi herhangi bir sebebe istinaden meşru addedilemez.

Biz kendi dünyamıza dönersek, uzun zaman azınlıkların neler yaptıkları, kuruluşları ve faaliyetleri gerçek yüzüyle anlaşılmadı. Ermeniler Katolikleştirilirken, Protestanlaştırılırken, okul ve kuruluşlarında ideal Ermeni, Rum yahut Bulgar arke tipleri oluşturulurken, gerçek anlamda bunların farkına varılmadı. Hâlâ da varılamamıştır. Çünkü bu bir ideal ve teşkilat işidir. O mânada bu ideali besleyecek, bunun teşkilatına vücut verecek bir yapılanma yoksa bu tür faaliyetlerle baş etme imkânı da yoktur.

Ayrıca iç bünyenin sağlam olması, genel ve yapıcı bir ideal etrafında billurlaşmış olması gerekir. Geçen yüzyılda Ermeni'yle ittifak eden İttihat ve Terakki ekibi olduğu gibi çağımızda da şüphesiz benzer ilişkiler içerisinde olanlar vardır. Bu olgunun da büyük ölçüde kilitlenmesi gerekir. Güçlü bir kültürel ağ kurulmalı, tüm Ermeni yahut karşı faaliyetleri göğüsleyecek çalışmalar yapılmalıdır. Bu manada dünya çapında bilim-irfan faaliyetlerine girilmelidir. Avrupa başkentlerinde tüm bunları yetkin bir şekilde yürütülebilecek değerli bilim-tefekür adamları yetiştirilmelidir. Karşı devletlerin zulmüne uğramış ve uğrayan halklara yönelik ciddi çalışmalar yapılmalıdır. Her şeyden önce devlet bugün tüm birimleriyle bir arınmaya gitmelidir. Her tür gayri insanî oluşumların önü tıkanmalıdır. Bu yapılmadıkça, bunun irfan temeli oluşturulmadıkça tarihen sabit güçlülerin müdahaleleri bugün de olacaktır. Öyleyse insanileşmenin temeli eğitimle atılıp, yoğrulmalıdır. Çünkü kendi insanını cezalandıran bir yapının, başkasına anlatacak herhangi bir sözü olamaz. Buna da kimse inan-

dırılmaz. Ülke, hürriyetler, haklar, inançlar itibariyle problemlerden ne ölçüde arınırsa, o derecede insanileşir ve gelişir. Hayatın sıcaklığının duyulduğu bir ülke, toplum, cemiyet çekim merkezidir. Değil dostlarını, düşmanlarını bile eritir. Değerlerimiz doğrultusunda insanileştikçe varlığımızı pekiştirip, saygın, etkili bir ülke olacağız. Değilse, rüşvetle, hırsızlıkla, baskıyla vb. kara deliklerle çarpışarak gücümüzü bitireceğiz. Bunu aklın, vicdanın ve bu doğrultuda yapılandırılmış güçlü bir oluşumun eline verebilirsek geleceğimizden emin olabiliriz.

Kaynaklar

Ahmet R.; Türkiye’de Katolik propagandası (hazine-i Evrak Vesaikine Nazaran), Türk Tarihi Encümeni Mec., Num.5 (82),1 Eylül 1340.

Ahmet Refik.; Osmanlı İmparatorluğu’nda Fener Rum Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi, Tarih-i Osmanlı Encümeni Mec., Num.5 (82),1 Mart 1340.

CHARLEAU, M; Şarkta Fransız Mektepleri, (Çev.; Nuri Bekir), Terbiye Mec., Sene-1, Num-2, 1 Nisan 1330.

DEWEY, John; The Turkish Tragedy, The New Republic, November 1924.

EREN A.C.; Tanzimat Md. İslam Ansiklopedisi, C. XII.

ERGİN Osman Nuri; Türk Maarif Tarihi C. 1-2 İstanbul 1977.

ERYILMAZ, Bilal; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul 1990.

GATER, C. F. ; Not To Me Only, Princeton University Press, Princeton 1940.

GUCKERT, J. Cecil; The Adaption of Robert College To İts. İnviroment (1900-1927) The Ohio State Üniv. 1968.

GÜRÜN, Kamuran; Ermeni Dosyası, Ankara 1983.

HAMLİN, Cyrus; My Life and Times, Boston and Chicago 1893.

KARADAĞ, Raif, Şark Meselesi, İstanbul, 1975.

KODAMAN, Bayram; Sultan II Abdülhamit’in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983.

KOYUNOĞLU Mecit: Osmanlı Millet Sistemi, İstanbul 2007.

LNCH, H. B.; Armenian-Travels and Studies, Orj. Yeniden Basım, Volm.;1 Beyrut 1967.

LYNN A. Scipio; My Thirty Years In Turkey New Hampshire 1955.

MUALLİM Cevdet; Ermeni Mesais-i İlmiyesi; Venedik Sen Lazar dervişleri Akademisi, Muallimler Mecmuası, Sene:3 S. 23, Eylül, 1924.

ÖKE, Mim Kemal; Sultan II Abdülhamit Han ve Bugünkü Muarızları, İstanbul 1965.

SOLAK, Adem, Hayat Yolunda-Anlam Arayışı, Ankara, 2009.

STONE F. A.; Academies For Anatolia, The University of Conecticut,1984.

ŞİMŞİR, Bilal N.; British Document on Ottoman Armeniaus, Vol.;2 (1880-1890), Ankara 1989.

TEPEDENLİOĞLU, N. Nazif; Sultan II Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar, İstanbul 1979.

TOZLU, N; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Akçağ Yay. Ankara 1991.

ÜNAL Uğur; Sultan II. Abdülhamid İlk Osmanlı Mektebini Açılış Konuşması (20 Mart 1877). Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 2009.